

2.2. Історико-архітектурна спадщина малих міст Тернопільської області

Реалії сьогодення, з його зовнішніми і внутрішніми загрозами українській державності, вимагає створення та ефективної реалізації єдиної політики в гуманітарній сфері. Особливо це стосується такої проблеми як виховання у душі українського патріотизму підростаючого покоління. Значний інтерес для розробки такої політики становить історико-культурна спадщина, зокрема замки та палаци, яка є матеріальним вираженням «мосту єднання» різних поколінь українців та народів, для яких Україна стала другою батьківщиною. Важливо пам'ятати, що, хоча творцями і першими власниками цих споруд часто були не українці, все ж вони збудовані руками українців, для їх оборони і захисту залучалися українці, вони є невід'ємною частиною нашої історії.

На сьогоднішній день Тернопільська область включає в себе частини трьох історико-етнографічних земель України – Волині, Галичини і Поділля. Таке поєднання є унікальним, оскільки названі землі історично відрізнялися між собою як за державною приналежністю, так і за менталітетом мешканців. Неоднаковим був і статус міських поселень. Вони, переважним чином, з'явилися у XVI ст., хоча є і «свідки» часів Київської Русі як, наприклад, Вишнівець, Кременець, Теремовля і Шумськ. Переважна більшість міст періоду Речі Посполитої користувалися Магдебурзьким правом, що сприяло утвердженню міського самоуправління. Після поділів Речі Посполитої даний вид самоврядування було скасовано, хоча у Волинській губернії, як і у Київській та Подільській, воно існувало аж до 1840 р. [1]. На українських землях Австрійської імперії за Цісарською ординацією 1783 р. центральна влада перебрала на себе нагляд за справами міст, обмеживши в них самоврядування та перетворивши їх на урядові інституції.

Статистика зберегла кількісні та якісні характеристики міст Австро-Угорської та Російської імперій, які сьогодні знаходяться у межах Тернопільської області. У 1773 р. Галичина (польська і українська частини разом) мала 187 міст і 93 містечка, у 1780 р. – 261 місто і 67 містечок. У XIX ст.

відбулася стабілізація процесу юридичного переоформлення міст і містечок, їхньої класифікації. У 1817 р. статистика подає 92 міста і 188 містечок, у 1840-1846 рр. згадується про 93 міста і 189 містечок. З 1847 р. і до кінця Першої світової війни кількість міських поселень коливалася в межах від 286 до 319. З них лише 18% завжди кваліфікувалися як міста, 36% вважалися постійно містечками, 23% поселень мали змінний статус (міста або містечка), і 22% кваліфікувалися як містечка або села [2, с.78-80]. Стосовно Волині, то тут з початку XIX ст. існувала постійна кількість повітових міст – 12, а статус містечок так і залишався юридично не визначеним. Значна їхня кількість аж до 1917 р. перебувала у приватній власності.

Тернопільщина – батьківщина першого козацького гетьмана Байди-Вишневецького, всесвітньо відомих вчених Івана Пулюя, Олександра Смакули, Івана Горбачевського, Володимира Гнатюка, письменника – лауреата Нобелівської премії Йосефа Шмуеля Агнона, неперевершеної співачки Соломії Крушельницької, поета Юліуша Словацького та багатьох інших велетів людського духу.

В Тернопільській області діють два Державних історико-архітектурних заповідники з 10, що є в Україні (це – Кременецько-Почаївський та Бережанський), один Національний історико-архітектурний заповідник з чотирьох (це – «Замки Тернопільщини» з центром у Збаражі). Подібного нема в жодній іншій області нашої держави [3, с.56]. Разом з тим не використовуються можливості великої культурно-історичної спадщини регіону для виховання підростаючого покоління та паралельного розвитку туристичної сфери. Більшість архітектурних пам'яток потребують значних інвестиційних вкладень бюджету і підприємницьких структур для проведення реставраційних робіт. На державному обліку в області перебуває 3600 історико-культурних пам'яток. Серед них 420 пам'яток археології, 1830 – історії та мистецтва, 1274 – архітектури, 13 – парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

В Україні збережено понад 100 замків, з них на Тернопільщині – 34. Відреставровані Тернопільський і Збараський замки, Вишнівецький замковий палац (Збараський район), Струсівський палац (Теребовлянський район). На

стадії реставрації перебувають замок у Бережанах та Скалатський замок (Підволочиський район), готуються до реставрації замки у Тереховлі та Чорткові. Частково збереженими є замки в с. Кривче (Борщівський район), в с. Ягільниця (Чортківський район) та в с. Золотий Потік (Буцацький район). Використовуються з господарською метою приміщення замків у с. Буданів (психлікарня) та в с. Білокриниця (Кременецький лісотехнічний технікум). Всі інші замки перебувають в руїнах, 17 вже втрачено зовсім [4].

У 1530 р. Бережани отримали статус міста з одночасним наданням магдебурзького права. На початку 1550-х рр. власниками міста Сєнявськими було зведено замок-фортецю у вигляді п'ятикутника, обнесеного потужними 16-метровими валами з бастіонами. Замок вважається найвизначнішою захисною спорудою епохи українського ренесансу. Також було споруджено костел Святої Трійці в готичному стилі, який став родовою усипальницею Сєнявських. Вигідне розташування міста на торговому шляху між Львовом і Тереховлею сприяли швидкому розвитку ремесла і торгівлі – у 1570 р. тут вже було 40 будинків і біля 250 осіб населення. З іншого боку, саме розташування міста було причиною численних військових нападів і руйнувань. У 1648 і 1649 роках місто нищили козаки Б. Хмельницького, у 1655 р. його захопили шведські війська, у 1675 р. – спалили турецькі загони [5, с.137-138]. У XVII ст. у східній частині замку вибудовано палац, який за пишність оздоблення порівнювали з краківським Вавелем. У 1707 р. коронний гетьман М. Сєнявський влаштував у Бережанах урочистий прийом на честь візиту гетьмана І. Мазепи та московського царя Петра І.

Перша згадка про Вишнівець датується 1395 р. Тоді ж тут було закладено замок. З 1482 р. містечко користувалося магдебурзьким правом. Після татарського нападу 1557 р. Вишнівець було відбудовано частково аж у 1583 р.: тут нарахувалося 126 будинків і 630 мешканців. У 1604 р. у містечку сталася подія, яка мала великий вплив на долі України, Московщини і Польщі: у Воскресенській церкві відбулися заручини Лжедмитрія та Марини Мнішек. У другій половині XVI ст. Вишнівець став резиденцією князів Вишневецьких, які поступово спольщилися. У 1640 р. Ярема Вишневецький розпочав будівництво

великого замку. Це був квадратний земляний замок з чотирма бастіонами на кутах, з трьох боків оточений ровами. Після укладення Зборівського договору 1649 р. Вишнівець був пограбований і зруйнований татарами. Назагал, містечко найчастіше з волинських міст ставало об'єктом нападів татар і турків: у 1494, 1512, 1515, 1516, 1534, 1549, 1655, 1672 і 1675 рр. У 1675 р. турки повністю спалили місто [6, с.141]. У 1720 р. М. Вишневецький на замковому плацу збудував двоповерховий палац на зразок позаміських резиденцій та розбив сад з альтанками. У ХІХ ст. укріплення замку втратили своє значення і стали заважати зв'язкам резиденції з містом і її розбудові. Тому їх частково зрили, а частково перепланували. Значної реконструкції зазнали інтер'єри палацу, які стали розкішнішими і витонченішими. В палаці були архів, бібліотека, мистецька колекція, які на сьогодні частково втрачені [7, с.23].

У жовтні 1781 р. у Вишнівці відбулася зустріч польського короля Станіслава-Августа Понятовського з майбутнім російським імператором Павлом І, який подорожував інкогніто [8, с.912]. В кінці ХІХ ст. палац було виставлено на аукціон, майно та твори мистецтва були продані вроздріб. Значних руйнувань палацові споруди зазнали внаслідок військових дій Першої світової війни та перебування тут у 1920 р. більшовицьких військ.

Гусятин з 1574 р. був власністю Каліновських, один з яких – польний коронний гетьман Марцін Каліновський – зазнав поразки у 1648 р. під Корсунем, а у 1652 р. загинув під у битві під Батогом разом зі своїм сином Самуелем. Інші власники міста – Голуховські – відіграли помітну роль в історії Австрійської (Австро-Угорської) монархії. Граф Агенор Голуховський-старший у 1848-1859 рр. був намісником Галичини, у 1859-1861 рр. займав посаду міністра внутрішніх справ імперії, а у 1866-1868 і 1871-1875 рр. – вдруге і втретє був намісником Галичини. Його син граф Аденор Голуховський-молодший у 1895-1906 рр. був міністром закордонних справ.

Збаразький замок – фортифікаційна оборонна споруда в м. Збараж Тернопільської області. Розташований трохи осторонь від центру міста, в парку, на так званій Замковій горі. Замок споруджено в 1626-1631 рр. за проектом італійського архітектора Вінченцо Скамоцці. Проект замку Скамоцці

спочатку описав у трактаті «Про ідею універсальної архітектури» (Венеція, 1615), а потім уже втілив у Збаражі. Замок квадратний у плані, оточений з усіх боків болотами. Укріплення замку, які відображали найновіші на той час досягнення європейського фортифікаційного мистецтва, склались з казематових валів з ескарпами, чотирьох бастіонів і рову, який оточував весь замок. На місці палацу, прямокутного в плані, раніше було внутрішнє подвір'я. Палац двоповерховий, з характерними для ренесансу формами. Головний вхід до будівлі підкреслюється балконом на кам'яних консолях. Фасади казематів також виконані в ренесансних формах. В'їзна вежа розташована на одній осі з парадним входом до палацу [9, с.204].

Скала-Подільський замок – оборонна споруда в смт. Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області. Пам'ятка архітектури національного значення. Він розташований на високій скелі на правому березі р. Збруч і має витягнуту форму, що зумовлено рельєфом місцевості. З трьох боків природний захист забезпечує р. Збруч та її стрімкі скелясті береги. З єдиного доступного південного боку – глибокий рів, кам'яний мур із виступаючою напівкруглою пороховою вежею. Поряд із нею – в'їзна брама, дістатися до якої можна було лише через підйомний міст. Перший дерев'яний замок, на думку багатьох дослідників, збудований на місці давньоруського городища і зруйнований в часи монголо-татарського нашествя. В 1331 р. тогочасні власники Поділля литовські князі Коріатовичі звели кам'яний замок. Від кінця XVIII ст. до 1939 замок був у власності родини Голуховських, які звели у місті окремих палац і заклали навколо нього парк. У 1930-ті рр. влада забезпечувала збереження руїн замку, виконала його фотографії, було проведено архітектурні обміри. В наш час збереглися чотириригусна порохова вежа, частина оборонних мурів, руїни вежі над Збручем та рештки палацу з залишками кам'яного орнаменту [9, с.38].

Крім архітектурних пам'яток Тернопільщина славна і на видатні особистості. Серед них – науковці, мистці, політичні діячі, військовики, педагоги тощо. І, якщо деякі з них, як, наприклад, І. Пулюй чи С.Крушельницька, є широко відомі, то цілий ряд, не менш достойних,

перебуває, до певної міри, у забутті. В той же час історія їхнього життя і діяльності має неабиякий виховний потенціал.

На початку ХХ ст. один із меценатів українського руху М. Галаган, звертаючись до українського суспільства, вимагав любити Україну до «глибини власної кишені». Серед вихідців з Тернопілля можна назвати принаймні двох осіб, які матеріально підтримували український рух. Це Й. Білінський (1859–1925) та В. Джус (1895–1964). Й. Білінський закінчив фармацевтичне відділення Львівського університету. У 1880-х рр. виїхав до Єгипту, де став аптекарем намісника султана. Постійно підтримував контакти з рідним краєм, давав кошти на видання творів українських письменників, зокрема І. Франка, випуск періодичних видань, на підтримку студентського руху у Львові за перетворення університету в український, на будівництво українських шкіл у містах Тернополі і Сяноку. Коштами допомагав навчанню незаможних дітей, сприяв лікуванню в Єгипті Лесі Українки, Д. Яворницького, Б. Грінченка. На початку I Світової війни перебрався до Відня, де організував забезпечення українських військовиків медичним персоналом і медикаментами, пожертвував велику суму на організацію медичного обслуговування в Східній Галичині [10, с.21]. В. Джус у 1913 р. емігрував до Північної Америки, де закінчив ремісничу школу і курси механіки. Винахідництво (32 патенти на винаходи) дало можливість йому заробити кошти. У 1932 р. заснував Український інститут Америки, основним завданням якого було надання допомоги українським емігрантам у збереженні мови та культури шляхом надання позик і стипендій для здобуття вищої освіти. Пожертвував 225 тис. доларів на купівлю приміщення для інституту в Нью-Йорку [10, с.70-71].

Одним із перших, хто виступив в обороні політичних і національних прав українців, був М. Куземський (1809–1879). У 1848-1849 рр. він був заступником голови, а у 1849-1851 рр. – головою Головної Руської ради у Львові, першої української політичної організації Галичини, яка складалася з католицького духовенства та інтелігенції, виступала на захист прав українців. М. Куземський був одним з ініціаторів скликання I З'їзду української інтелігенції у Львові – Собору руських учених (жовтень 1848 р.), заснування культурно-освітнього

товариства Галицько-Руська Матиця (був її першим головою), відкриття Народного дому у Львові (1848 р.). Він керував і опікувався українськими школами у Східній Галичині, ініціював створення народних (парафіяльних) шкіл, виступав за політичну і адміністративну незалежність українців від поляків. У 1859 р., будучи керуючим митрополією, активно виступав проти наміру австрійської влади перевести українське письмо на латинську абетку («Азбучна війна») [10, с.106].

Політична діяльність Ю. Бачинського (1870–1940) мала визначальний характер для еволюції українського національно-визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. Будучи одним із керівників Української радикальної партії, він у 1895 р. опублікував працю «Ukraina irredenta», де вперше обґрунтував положення про те, що єдиною умовою виживання українців та України є досягнення нею політичної незалежності. У 1899 р. заснував і до 1914 р. очолював Українську соціал-демократичну партію. Захоплення соціалістичними ідеями та підтримка СРСР сприяли його переїзду до радянської України. У 1934 р. його було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і засуджено до 10 років ув'язнення у таборах, де він і загинув у 1940 р. [10, с.17].

Примат української державності сповідував і Я. Стецько (1912–1986). У 1932 р. він став членом Крайової Екзекутиви ОУН, ідеологічним референтом та редактором підпільних видань. У лютому 1940 р. – співініціатор утворення у Кракові Революційного Проводу ОУН, заступник Провідника ОУН С. Бандери. 30 червня 1941 р. Я. Стецько у Львові проголосив Акт відновлення Української Держави, за що вже 12 липня заарештований і ув'язнений (до квітня 1945 р.) у концтаборі Заксенгаузен. У 1946 р. очолив Антибільшовицький блок народів (АБН), а у 1970 р. став одним із засновників Світової Антикомуністичної Ліги (м.Токіо, Японія) [10, с.192-193].

Показовою є просвітницька діяльність М. Галущинського (1878–1931). Під час I Світової війни він був першим командантом УСС. У 1921 р. організовував Львівський (таємний) Український університет, був його професором. З 1923 р. і до кінця життя очолював товариство «Просвіта»,

розширивши його діяльність. За головування М. Галущинського діяло 87 філій товариства, 2630 хат-читалень, 2215 бібліотек, 219 хорів, 492 аматорських театри тощо. З 1928 по 1931 рр. був сенатором до польсько сенату і сейму від УНДО [10, с.39-41].

Військовою діяльністю став відомим Д. Клячківський (1911–1945). У 1939–1941 рр. він був одним із керівників підпільної мережі ОУН у Галичині. Протягом 1941–1942 рр. обіймав пост провідника ОУН на північно–західних українських землях, був членом Проводу ОУН. Д. Клячківський відомий як організатор перших відділів УПА на Поліссі і Волині, головнокомандувач УПА до осені 1943 р. З вересня 1943 р. – під псевдо «полковник Клим Савур» очолював групу військ «УПА–Північ». Загинув у бою у лютому 1945 р. [10, с.89-90].

Багатою є Тернопільщина і на діячів науки, які досягли міжнародного визнання. Так, С. Дністрянський (1870–1935), доктор права, спеціаліст з цивільного права, очільник «Українського клубу» – об'єднання українських депутатів в австрійському парламенті, написав Конституцію Західно-Української Народної республіки. Вчений був одним з ініціаторів створення Українського Вільного університету у Відні та Празі [10, с.73-74].

Світову славу здобув своїми дослідженнями І. Глинка (1909–1983) – доктор біохімії Каліфорнійського технологічного інституту (США) та доктор природничих наук Манітобського університету (Канада), автор понад 100 публікацій у наукових виданнях США, Канади, Великобританії, ФРН та Японії з проблем технології зберігання і переробки пшениці. Його монографія «Пшениця, хімія і технологія» була перекладена і видана російською мовою в СРСР. За наукові дослідження І. Глинка був відзначений найвищою нагородою американських хіміків – медаллю Осборна. Тривалий час очолював Шевченківську фундацію при Комітеті українців Канади [10, с.34-35]. Відомим біохіміком був і академік АН УРСР С. Ѓжицький (1900–1976). Його ім'я присвоєно Львівській академії ветеринарної медицини, а Західний науковий центр НАН України заснував премію ім. С. Ѓжицького для молодих вчених в галузі природничих, технічних і гуманітарних наук [10, с.67-68].

Отже, матеріальна і духовна спадщина міст Тернопільської області має потужний виховний потенціал. На жаль, форми і методи організації виховної роботи з молоддю не завжди передбачають його залучення чи повноцінне використання.

Література

1. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге. – Т. 15, отд. I, 1840 г. – №13591 «О распространении силы и действия Российских гражданских законов на все Западные, возвращенные от Польши области». – СПб., 1841. – С.443-445.
2. Петришин Г. До питання формування мережі міст України XIV–XIX ст. (у європейському контексті) / Г. Петришин // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3, ч.2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. – К.: Українознавство, 1996. – С.56-87.
3. Гончарук П.С. Історія України з найдавніших часів до початку XX ст.: Курс лекцій / П.С. Гончарук. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 528 с.
4. Замки Тернопільщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Замки_Тернопільщини
5. Клименко О., Хаварівський Б. Міська геральдика Тернопільщини / Олег Клименко, Богдан Хаварівський. – Тернопіль: «Воля», 2003. – 500 с.
6. Волынские епархиальные ведомости, 1876 г.
7. Лукомский В.К., Лукомский Г.К. Вишневецкий замок, его история и описание / В.К. Лукомский, Г.К. Лукомский. – СПб., 1912. – 40 с.
8. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana: w 3 t. / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński. – Т.2, Cz.2. – Warszawa, 1845. – 1431 s., IX s.
9. Енциклопедія архітектурної спадщини України: тематичний словник. – К.: Українська академія архітектури, 1985. – 366 с.
10. Визначні постаті Тернопілля. Біогр. збірник / Упор.: О.Г. Бенч, В.М. Троян. – К: Дніпро, 2003. – 232 с.